

I. ROZPRAWY I ANALIZY

DOI: 10.17951/et.2020.32.21

Jadwiga Waniakowa

Uniwersytet Jagielloński, Kraków, Polska

ORCID: ORCID: 0000-0002-1651-1572

e-mail: jadwiga.waniakowa@uj.edu.pl

Etymologia a etnolingwistyka: różne metodologie – wspólny cel

**Etymology and ethnolinguistics:
Different methodologies with a common goal**

Abstract: The article focuses on the relationship between etymology and ethnolinguistics. The two fields come to foreground in analyses of dialectal plant names, especially of their origin. It is concluded that both fields should function in symbiosis and use each other's achievements. Therefore, etymologists make ample use of ethnolinguistic findings in their semantic analyses. Those findings help determine the historical semantic motivation of the words being studied. Ethnolinguists, in turn, on the basis of etymological findings, arrive at the original senses of words, helpful in analysing their subjective meanings.

Key words: etymology; ethnolinguistics; semantic motivation; calques; loanwords

Już tytuł tego tekstu wskazuje, że spośród różnych możliwych określeń (*lingwistyka antropologiczno-kulturowa*, *lingwistyka antropologiczna*, *antropologia lingwistyczna* itd.) wybieram termin *etnolingwistyka* (zaproponowany jeszcze przez Bronisława Malinowskiego), zgadzając się z poglądami Jerzego Bartmińskiego (por. Bartmiński 2018: 9).

Z terminem *etymologia* nie ma kłopotu. Jak wiadomo, jest to złożenie greckie *ἐτυμολογία* – 1. 'prawdziwe źródło słów, pochodzenie wyrazów', 2. 'badanie pochodzenia i znaczeń wyrazów', gdzie pierwszy substantivewny człon τὸ *ἐτυμον* 'prawdziwe (znaczenie etymologiczne wyrazu)'.
'

Literatura na temat wzajemnych relacji etnolingwistyki i etymologii jest spora i stale się powiększa. Można stwierdzić, że zagadnienie to jest

obecne od początku badań etnolingwistycznych, por. np. Grzegorzyczkowa (1996: 217–226), Jakubowicz (1999: 117–128), Jakubowicz (2012a: 173–181), Niewiara (2001: 97–105) i Popowska-Taborska (2012: 155–171). Badacze rozpatrują je z różnych punktów widzenia i dyskutują o szczegółowych problemach w tym zakresie, podając konkretne przykłady.

W niniejszym tekście pragnę skupić się na relacjach między etymologią a etnolingwistyką, które uwidoczniają się przy analizie gwarowych nazw roślin, a zwłaszcza przy ustalaniu ich pochodzenia.

Na początek kilka ogólnych ustaleń. Wedle EJO (s.v.) *etymologia* to dział językoznawstwa zajmujący się pochodzeniem i pierwotnym znaczeniem¹ wyrazów, *etnolingwistyka* zaś to dział językoznawstwa zajmujący się wzajemnymi związkami między językiem, myśleniem, zachowaniem się człowieka i rzeczywistością.

Gdy rozpatrujemy cele i zadania każdej z obu omawianych dziedzin, możemy stwierdzić za Wiesławem Borysiem, że:

Zadaniem badań etymologicznych jest odtworzenie pierwotnej motywacji wyrazu (wskazanie jego bezpośredniej podstawy derywacyjnej), wykrycie i objaśnienie jego struktury, wskazanie morfemów słowotwórczych oraz odtworzenie jego przypuszczalnego pierwotnego znaczenia i wyjaśnienie dalszego rozwoju semantycznego (Boryś SEJP: 5).

Dodajmy jeszcze zdanie Franciszka Sławskiego, że: „za podstawowy cel etymologii należy [...] uważać rekonstrukcję motywacji” (Sławski 1998: 4).

A oto jak się definiuje ostatnio podstawowe zadanie etnolingwistyki:

Zadaniem etnolingwistyki, wychodzącej od wzajemnych związków języka i kultury, jest odkrywanie, jak użytkownicy języka „subiektywnie rozumieją znaczenia słów, jaką mają wiedzę o świecie, jak kategoryzują, charakteryzują i wartościują zjawiska rzeczywistości” (Bartmiński 2018: 21).

Można postawić pytanie, czy możliwy jest cel wspólny obu dziedzin? ... Na pytanie to możemy odpowiedzieć twierdząco.

Domeną wspólną obu dziedzin jest semantyka, z tą różnicą, że etymologia zajmuje się semantyką z historycznego punktu widzenia, semantyką historyczną i dawną, historyczną (pierwotną) motywacją wyrazów, zaś etnolingwistyka ustala subiektywne rozumienie słów synchronicznie. Pośrednio na ten aspekt w relacjach między etnolingwistyką a etymologią zwrócili już uwagę Hanna Popowska-Taborska i Renata Grzegorzyczkowa, zaznaczając, że „etymologia jest nauką ściśle diachroniczną” (Popowska-Taborska 2012: 169), podczas gdy odtwarzanie językowego obrazu świata

¹ Wszystkie wyróżnienia w tekście pochodzą od autorki niniejszego artykułu.

w etnolingwistyce najpełniej dokonuje się w płaszczyźnie synchronicznej (por. Grzegorzczkova 1999: 39–46).

Tabela 1. Ogólne zestawienie podobieństw i różnic metodologicznych między etymologią a etnolingwistyką

	Etymologia	Etnolingwistyka
Źródła	słowniki historyczne, dawne teksty, teksty gwarowe, atlasy językowe, słowniki gwarowe itp.	teksty gwarowe, atlasy językowe, słowniki gwarowe itp.
Materiał	materiał historyczny i współczesny z wielu języków i dialektów	zwykle materiał współczesny z jednego języka i jego dialektów
Metody w zakresie formy	wnioskowanie o historycznych zmianach formy (według praw językowych)	synchroniczne (achroniczne, panchroniczne) rozważania na temat formy
Metody w zakresie treści	często niejednoznaczna rekonstrukcja zmian semantycznych w czasie (głównie obiektywność semantyczna, profilowanie)	rozpatrywanie subiektywnego rozumienia znaczenia (głównie subiektywność semantyczna, profilowanie)
Cel	ustalenie pierwotnej formy i znaczenia	rekonstrukcja językowego obrazu świata
Przykładowe pojęcia	pierwotne znaczenie, motywacja semantyczna, etymon, rdzeń	stereotyp, wyobrażenie bazowe, definicja kognitywna, punkt widzenia

Jak widać, część źródeł, z których korzystają obie dziedziny, jest wspólna. Wspólną metodą, choć może nie do końca (bo w etymologii chodzi jednak o nieco inny rodzaj profilowania ze względu na diachronię²), jest też profilowanie (por. np. Bartmiński, Niebrzegowska 1998: 211–224).

Ponieważ domeną wspólną etnolingwistyki i etymologii jest semantyka, kluczowym pojęciem w zakresie badań nad nazwami roślin, zarówno w aspekcie etnolingwistycznym, jak i etymologicznym, będzie *motywacja semantyczna* gwarowych nazw roślin. Nie wdając się w szczegółowe rozważania na ten temat (o tym np. Waniakowa 2012: 63–66, tam też obszerna literatura), przyjmuję, że motywacja semantyczna to mechanizm nominacyjny powodujący powstanie nowego znaczenia. W przypadku roślin oparte jest ono bardzo często na cechach konotacyjnych, kojarzonych z określonymi gatunkami roślin. W odniesieniu do gwarowych nazw roślin należałoby motywację jeszcze rozszerzyć o czynniki afektywne i ewaluatywne.

Metodę semantycznej klasyfikacji nazw roślin, opartą na cechach typowych dla danego rodzaju lub gatunku, na gruncie polskim zastosował

² Szerzej na temat profilowania w derywacji semantycznej wypowiada się Mariola Jakubowicz (Jakubowicz 1998: 159–166, zob. też Jakubowicz 2012b: 69–74).

Eugeniusz Pawłowski (1974: 163–169), a inni ją przejęli i rozbudowali na swój sposób, jak np. Ryszard Tokarski (1993: 340–341). Według tego ostatniego, cechy roślin, najistotniejsze dla człowieka, można ująć w trzy ogólne grupy: charakterystyka środowiskowa (w tym również czas kwitnienia jako najbardziej znaczący dla rozwoju rośliny oraz pora zbioru), cechy fizyczne oraz właściwości użytkowe. Badacze gwarowych nazw roślin, jak np. Halina Pelcowa (2001: 100), zaznaczają, że ważną rolę w nazywaniu roślin odgrywa także wiara w nadzwyczajną (złą lub dobrą) moc niektórych roślin oraz legendy związane z pewnymi roślinami. Wchodzą tu w grę odniesienia religijne i przesady, są także ważne różne konotacje symboliczne. W związku z tym schemat motywacji nazw roślin staje się dosyć rozbudowany i skomplikowany (por. Dębowski, Waniakowa 2019: 175–177).

W badaniach nad gwarowymi nazwami roślin jednym z najważniejszych problemów jest identyfikacja roślin, czyli przyporządkowanie nazwy konkretnemu gatunkowi. Bez tego niemożliwe są jakiegokolwiek naukowe rozważania związane z nazewnictwem roślin. Stąd wynika konieczność dobrej znajomości cech gatunkowych roślin. Nie mniej ważna jest doskonała orientacja badacza w realiach wiejskich, w tym znajomość uwarunkowań historycznokulturowych na wsi. Z tym wiąże się problem dawnej motywacji nazw roślin, dawnej nie tylko na gruncie gwarowym, ale też w aspekcie historycznym. W gwarach bowiem przechowują się nazwy dawne, które mają różne pochodzenie. Jedne są odziedziczonymi nazwami rodzimymi (polskimi lub – szerzej – słowiańskimi), inne stanowią zapożyczenia (kalki bądź dawne zapożyczenia leksykalne). Przy badaniu nazw roślin zwracają uwagę nazwy metaforyczne. Mogą one być stosunkowo nowe, ale mogą też mieć bardzo stary rodowód. Za każdym razem należy zbadać historię danej nazwy i odkryć podstawę metafory. Przy dociekaniach w zakresie nazw roślin należy mieć także na uwadze różnego rodzaju zmiany fonetyczne i morfologiczne, które często zaciemniają właściwą motywację nazw. Są to zmiany, które są bądź rezultatem historycznych procesów fonetycznych, bądź spowodowane są kontaktami językowymi lub też mają podłoże gwarowe. Jedynie te ostatnie łatwo jest wyodrębnić, pozostałe wymagają głębszych badań, jak na przykład problem adideacji w gwarowych nazwach roślin. Kolejną sprawą, niezwykle ważną przy badaniu gwarowych nazw roślin, jest zasięg geograficzny danych nazw. Zasięg ten stanowi zawsze wskazówkę w zakresie pochodzenia nazw.

Przy rozpatrywaniu motywacji semantycznej gwarowych nazw roślin podstawą jest zatem dobre rozeznanie w kilku dziedzinach związanych z roślinami. Jedną z najważniejszych kwestii jest dobra znajomość botaniki w zakresie rozpoznawania gatunków, ich specyficznych cech, jak ogólny wygląd, kształt i wygląd liści, kolor i kształt kwiatu, zapach, pora kwitnienia

i ewentualne właściwości lecznicze. Następnym kluczowym zagadnieniem jest wiedza o przeznaczeniu roślin na wsi i ich wykorzystywaniu. Mogą tu wchodzić w grę wspomniane właściwości lecznicze, przypisywane właściwości magiczne, obyczaje związane z roślinami, wierzenia i legendy. Z tym wiąże się również konieczna wiedza, jak roślinę postrzegano i w jaki sposób jej używano w przeszłości (ze starożytnością włącznie), wielokrotnie bowiem mamy do czynienia z nazwami starymi. Tylko przy dobrej znajomości tych wszystkich dziedzin można pokusić się o właściwą rekonstrukcję motywacji semantycznej nazw roślinnych.

Niżej podaję przykłady polskich gwarowych nazw roślin³. Na ich podstawie postaram się wykazać, kiedy etnolingwista może bez problemu ustalić ich motywację semantyczną nazw, kiedy zaś musi odwołać się do badań etymologicznych.

Fartuszek (często w pl.) ‘przywrotnik pasterski, *Alchemilla pastoralis* Bus.’: n-tar [Orawa]⁴, kroś; SGP; PZZ; Kurek 2004; nazwa nie figuruje w polskich zielnikach, brak jej także w słownikach języka polskiego, nie występuje też w językach słowiańskich. Motywacją semantyczną nazwy jest kształt liści przypominających kobiecy fartuch – zapasę, bowiem są one 5–7 klapowe, o charakterystycznym półkolistonerkwatym i pofałdowanym pokroju (por. np. PZZ 148). Kształt liści stanowi też motywację dla innych nazw przywrotnika, derywowanych od *fartuszek*, mianowicie **fartuszki Matki Boskiej**: kroś; Kurek 2004; **fartuszniak** (*fortuszniak*): ciesz; SGP; **fartusznik** (*fortusznik*): ciesz; SGP. Żadna z nazw nie ma odpowiedników słowiańskich ani nie występuje w historii języka polskiego, jest to zatem nazwa autentycznie gwarowa, powstała faktycznie w polskim środowisku wiejskim. Jej motywacja semantyczna jest oczywista i nie sprawia żadnych kłopotów.

Gorczyca (*gosczyca, gorszczyca*) ‘gorczyca polna (ognicha), *Sinapis arvensis* L.’: rzesz, lub, Ostródz, Wr, Mr; Dubisz; Pelcowa NR; Czyż, Wyśakowska 1993; już Rostafiński notuje nazwę *gorczyca* z rękopisów średnio-wiecznych, ale odnosi się ona do gorzycy białej, *Sinapis alba* L. (Symb. I 179); stpol. *gorczyca* i *gorzczyca* (pośw. od XV w.), por. stczes. *horčičě*, słow. *horčica*, kasz. *gorčëca*, ros. *горчича*, ukr. *зирчича*, słoweń. *gorčica*, *goršica*, chorw., serb., ros. gw. *gorušica* (Machek 1954: 59, Wróbel 2004: 21, Boryś SEJP s.v., Šugar HBI), słow. *horčica* (Buffa 1972), ukr. gw. *hirčyca* (Makowiecki 1936: 346). Nazwa jest stara, poświadczona bogato w Słowiańszczyźnie. Psł. **gorbčica* to derywat od przymiotnika **gorbčъ* z sufiksem *-ic-a*, nazwa pochodzi od gorzkiego smaku nasion (Machek 1954: 59, Wróbel 2004: 21, Boryś SEJP s.v.) i oznacza ‘roślinę gorzką, palącą’. Jak widać, nazwa

³ Przykłady za: Waniakowa 2012.

⁴ Skróty nazw geograficznych za SGP.

jest rodzima, a jej motywacja nie stwarza problemów. Mimo że nie powstała na polskim gruncie gwarowym, jest jasna pod względem słowotwórczym.

Brzuszkworc ‘tatarak zwyczajny, *Acorus calamus* L.’: rac, głub; SGP; por. stczes. *prustvorc*, *prustvorec*, czes. gw. *brustvorec*, *bruškvorec*, *pruškvtorec*, *proškvorec*, *bruškvorec* i inne (Čouka 1929; Kosík 1941; Machek 1954: 300), łuż. *bróstwonc*, *bróstwon* (Radyserb-Wjela 1909). Nazwa, jak wskazuje jej zasięg geograficzny w gwarach polskich, jest zapożyczeniem z czeskiego. Tam zaś znalazła się jako pożyczka z niemieckiego, por. niem. gw. *Brustwurz*, pośw. 1574 (por. Marzell 2000 I szp. 112). Nazwa należy do adideowanych. Nastąpiło tu skojarzenie z *brzuskiem* na zasadzie pewnego podobieństwa brzmieniowego. W źródłach gwarowych pojawia się przy tym informacja, że roślina służyła jako lek w dolegliwościach układu pokarmowego i rzeczywiście tatarak jako środek aromatyczny gorzki ma zastosowanie przy niedostatecznym wydzielaniu soku żołądkowego i obniżonym łaknieniu (por. PZZ 170). Zatem zaleca się go w schorzeniach przewodu pokarmowego, jak nieżyt żołądka i jelit. Wykorzystywany jest też w leczeniu chorób z występującą gorączką, jak grypa i zapalenie oskrzeli, a także przeciw kaszlowi (por. ZL 112). Zastosowanie tataraku jako leku w dolegliwościach układu oddechowego zostało odzwierciedlone w nazwie niemieckiej, skąd wywodzą się formy słowiańskie. Inne polskie gwarowe nazwy tataraku, wywodzące się od tego samego etymonu, to **brzuszkocz**: głub; SGP i **brzuszkowiec**: koziel; SGP. W tej ostatniej formie adideacja jest najbardziej widoczna. Motywacja semantyczna nazwy nie jest oczywista, nieoczekiwane i nieregularne przekształcenia fonetyczno-morfologiczne nazw pokrewnych zaciemniają zarówno kwestię pochodzenia nazwy, jak i jej motywację. W tej sytuacji etnolingwista powinien odwołać się do wyników badań etymologicznych. Szczególny problem stwarza ostatnia nazwa *brzuszkowiec*, bowiem jej pozorna przejrzystość słowotwórcza może prowadzić do błędnych wniosków w zakresie motywacji. Warto też zwrócić uwagę, że nazwa ta może robić wrażenie autentycznie gwarowej, tymczasem nie jest ona wytworem użytkowników polskich gwar ani nie jest nazwą rodzimą.

Kasz. gw. **majowe dzwonki** ‘konwalia majowa, *Convallaria maialis* L.’: Kasz; SGP; por. czes. *májové zvonečky* (Rystonová 2007), głuż. *mejske zwónčki* (Radyserb-Wjela 1909: 68). Kaszubska, czeska i górnołużycka nazwa są niewątpliwie nowymi kalkami niemieckiej nazwy konwalii, por. niem. *Maihlöckchen* (pośw. od 1477, Marzell 2000 I szp. 1126). Nazwy mają podwójną motywację: kształt kwiatów i porę kwitnienia, ale motywacja ta nie jest wytworem kaszubskich użytkowników gwary. W takiej sytuacji wskazane, aby etnolingwista skorzystał z wyników pracy etymologa.

Łopuch (*łapuch*) ‘łopian większy, *Arctium lappa* L., syn.: *Lappa maior* Gaertn., *Lappa officinalis* All.’ lub ‘łopian mniejszy, *Arctium minus* Bernh.’

lub ‘łopian pajęczynowaty, *Arctium tomentosum* Mill.’: ciesz, n-tar, lub, tarn, jas, hrub, krak, myślen, siem, biał-podl, aug, ok. Grodna [Bruś], Podole [Ukr]; SSSL; PZZ; ZL; Pelcowa NR; SGRT; PZL; Pastusiak 2007; ZDK; SWil; Gustawicz 1882; kart. SGP; Majewski SN; K III 78, V 87; forma poświadczona przez Knapiusza TPLG 1621–1632 i Trotza 1764 jako określenie łopianu większego, *Arctium lappa* L. (Spólnik 1990: 29); nazwa szeroko rozpowszechniona w językach słowiańskich, por. czes. *lopuch*, *opuch*, *lopouch*, słow. *lopúch*, *lopauch*, *laupuch* (Machek 1954: 254–255; Rystonová 2007; Buffa 1972), ros. *лонyx* (Kiselevskij 1967), ros. gw. *лонyxѡ*, *лыныxѡ* i inne (Annenkov 1878), ukr. gw. *łopux*, *łepux*, *łapux*, *łupux*, *łypux* (Makowiecki 1936: 199), por. ukr. gw. *łepuch*, *łonyx*, *łopux*, *łypux* (Pastusiak 2007; Čižmárová 2008), brus. *łapùch*, *łopùch*, *łonyx*, *łanyx* (Pastusiak 2007; Kiselevskij 1967), chorw. gw., serb. gw. *lapuh*, *lepuh*, *lopuh*, *łonyx* i inne (Šugar HBI; Simonović BR), por. też bułg. gw. *łonyŭ*, *łonowѡ*, *łonyuwѡ* (Achtarov 1939). Psł. **łopuxѡ* ‘roślina z wielkimi liśćmi’, derywat z sufiksem *-*ux-ѡ* od szczątkowo zachowanego psł. **łop-ѡ* ‘coś płaskiego, (duży) liść’, Boryś SEJP s.v. *łopuch*, zob. też Spólnik 1990: 65, inaczej, mniej przekonująco Bańkowski ESJP s.v. *łopuch*, *łopian*. W tym wypadku również etnolingwista powinien odwołać się do wyników dociekań etymologicznych, nazwa bowiem jest tak archaiczna, że zatarło się jej pierwotne znaczenie.

Czekanka ‘cykoria podróżnik, *Cichorium intybus* L.’: Śl; K I 276; SGP; Majewski SN; nazwę notuje Stanko 1472 (Spólnik 1990: 14), poświadczają ją też ze średniowiecza Rostafiński (Symb. I 338), zob. także SStp.; por. stczes., czes. gw. *čakanka*, *čekanka*, czes. gw. (morawskie) *čaganka* (Kosík 1941; Machek 1954: 230–231; Wróbel 2004: 35), słow. *čakanka*, *čákanka*, *čekanka* (Buffa 1972), por. głuź. gw. *čakata njewjesta* (Radyserb-Wjela 1909). W polszczyźnie jest to stare zapożyczenie z czeskiego (za: Helwing Prusy 21). W niemieckiej i czeskiej tradycji (Śląsk, Sudety) bowiem roślina jest uważana za zaklętą dziewczynę, która czeka na ukochanego przy drodze, por. niem. *Wegwart*, *Verfluchte Jungfrau* (*Jungfer*) (Machek 1954: 230–231; Wróbel 2004: 35; Helwing Prusy 21; Marzell I szp. 993–994). Zgodnie z legendą bowiem kwiaty cykorii swój niebieski kolor zawdzięczają oczom dziewczyny, płaczącej za straconym ukochanym. Według innej koncepcji, nazwa wiąże się z dawnym wierzeniem ludowym, że jest to zamieniona w roślinę przeklętą dziewczyna, która została wygnana z domu i dlatego zajmuje takie poślednie miejsce, cykoria podróżnik bowiem rośnie zwykle wzdłuż zaniedbanych i porośłych zielskiem dróg (por. Helwing Prusy 21). W gwarach polskich nazwa zachowała się pod wpływem oparcia w gwarach czeskich i słowackich (por. zasięg geograficzny) bądź doszło do (powtóronego) zapożyczenia z gwar czeskich (por. Waniakowa 2012: 172). Ze względu na słowiańskie

pochodzenie nazwa jest przejrzysta słowotwórczo i etymologicznie, zatem nie ma z nią problemów motywacyjnych. Jednak nie można jej uważać za wytwór polskich użytkowników gwary. Aby się o tym przekonać, trzeba było jednak przeprowadzić badania historyczno-porównawcze.

Wilcze łapy ‘widłak goździsty, *Lycopodium clavatum* L.’: przem; Pa-stusiak 2007; K VI 125 i **wilcza stopa**: FF 14; zestawienie to poświadcza Knapiesz TPLG 1621–1632 i Trotz 1764 (Spólnik 1990: 51). Nazwy te można porównać z następującymi nazwami słowiańskimi: czes. *vlčí noha* (Rystonová 2007), słow. *vlčia noha* (Buffa 1972), chorw. gw. *noga vučja* (Šugar HBI), serb. gw. *byučja noza* (Sulek 1879; Simonović BR). Trzeba też wymienić **wilczy pazur**: SSSL; USK; por. łuz. *wjelče pazory* (Radyserb-Wjela 1909), por. też czes. gw. *vlčí dráp* (Rystonová 2007). Wszystkie te nazwy są kalkami i mają długą tradycję w Europie. Genaust (2005: 356) podaje, że łacińska nazwa *lycopodium*⁵ to zapożyczenie z greckiego deminutivum od *λυκόπους* dosł. ‘wilcza łapa’ (gr. *λύκος* ‘wilk’, *πούς* ‘łapa, stopa, noga’), stąd łac. *lycopodium* dosł. ‘wilcza łapka’ jako nazwa przenośna nawiązująca do gęsto ulistnionych pędów rośliny. Jest to źródło nazw widłaka w języku niemieckim, por. niem. *Wolffsklauen* (1673), *Wolfsklaue* (1790) z wieloma wariantami (niem. *Klaue* to zarówno ‘szpon, pazur’, jak i pot. ‘łapa’) i wiele innych (Marzell 2000 II szp. 1480). Kalkami z łaciny są również nazwy widłaka w innych językach, por. też np. niderl. *wolfsclauwen*, *wolfsklauw*, *wolfspoot*, ang. *woolfes foot* (1597), *woolfes clawe*, duń. *ulvefot* (pośw. ok. 1700), fr. *patte de loup* (pośw. 1557 i później)⁶, *pied de loup* (pośw. w 1796 i później)⁷, *griffes de loup*⁸ (Marzell 2000 II szp. 1480). Podobnie kalkami z łaciny (bezpośrednio albo przez medium niemieckie, a może czeskie) są wymienione wyżej nazwy polskie. Wynika stąd, że nie są one wytworami użytkowników gwar polskich. Motywacja tych nazw jest oczywista, jednak pochodzenie ich wymaga badań etymologicznych. Sugerowanie się wyłącznie polskimi formami mogłoby prowadzić do błędnych wniosków co do rodzi-mości nazw. W związku z tym etnolingwista w takim wypadku powinien korzystać z wyników pracy etymologa. Problem w tym, że przy zajmowaniu się gwarowymi nazwami roślin w jednym tylko języku łatwo może umknąć fakt, że spora część z nich to dawne kalki.

Ta grupa nazw sprawia najwięcej niespodzianek i nieprzewidzianych problemów. Po pierwsze, jest z wielu względów dość trudna do wyodrębnienia

⁵ Śrłac. *lycopodium* jako nazwę widłaka goździstego przytacza Marzell (2000 II szp. 1477).

⁶ Fr. *patte* ‘łapa, łapka, noga’.

⁷ Fr. *pied* ‘stopa, noga’.

⁸ Fr. *griffe* ‘pazur, szpon’.

w źródłach i opracowaniach gwarowych. Nazwy te bowiem z reguły przez dialektologów są poczytywane za autentycznie gwarowe, to znaczy powstałe na polskim gruncie gwarowym, a już na pewno za rodzime (por. wyżej). Trudno się dziwić takiemu podejściu, w ich czysto polskich formach bowiem nic nie wskazuje na jakiegokolwiek pierwiastki obce, przeciwnie – wykazują one cechy rodzime. Co więcej, ich semantyka, sposób metaforyzacji – bo często mamy do czynienia z przenośniami – absolutnie nie odbiega od ogólnie przyjętych mechanizmów nominacyjnych wśród nazw roślin w gwarach polskich. Dopiero badając historię nazw poprzez studiowanie polskich historycznych słowników i zielników, następnie słowników i źródeł obcych, możemy dojść do przekonania, że nazwy te mają dłuższą i bogatszą tradycję, niż mogliśmy sądzić na początku bez zagłębiania się w poświadczenia historyczne i bez żmudnych studiów translatorsko-semantycznych na podstawie źródeł obcojęzycznych. Dokonując takiej wszechstronnej analizy diachronicznej polskich gwarowych nazw roślin, widzimy nie bez zdumienia, jak wiele wśród nich jest, a przynajmniej może być, dawnych kalk, które do tej pory były uznawane za nazwy rodzime bądź autentycznie gwarowe. Za nazwy powstałe na polskim gruncie gwarowym mogły bowiem z pewnością uchodzić te kalki, które nie zawsze są poświadczane w słownikach dawnej polszczyzny czy też w opracowaniach dotyczących dawnych nazw roślin, a mają odpowiedniki semantyczne w dawnych nazwach łacińskich, co więcej – mają odpowiedniki semantyczne w innych językach w Europie (por. Waniakowa 2012: 174–175; Waniakowa 2015: 289–298).

Warto zatem ustalić warunki, jakie powinny spełniać stare kalki, innymi słowy, warto wskazać, jak można je wyodrębnić wśród gwarowych nazw roślin. Po przeanalizowaniu szeregu przykładów można podać co najmniej pięć cech, jakie mają nazwy gwarowe roślin, będące dawnymi kalkami:

(1) występują w historycznych źródłach botanicznych (zielnikach) i słownikach dawnej polszczyzny;

(2) ich odpowiedniki (formalne, a przede wszystkim semantyczne) są poświadczane w językach słowiańskich i w ich historii, w szczególności w różnych językach słowiańskich istnieją różne formalnie, a zbliżone semantycznie, odpowiedniki polskich nazw gwarowych. Obecność kilku zbliżonych nazw danego gatunku przy jednoczesnej bliskości znaczeniowej w innych językach słowiańskich jest poważnym powodem, aby uznać dane polskie nazwy gwarowe za dawne kalki, podobnie jak owe nazwy słowiańskie;

(3) ich odpowiedniki semantyczne istnieją w językach pozasłowiańskich w Europie (np. niemieckim, francuskim, angielskim);

(4) odpowiadają semantycznie poświadczonym w historii nazwom niemieckim, łacińskim, a często greckim;

(5) nie odpowiadają spotykanym w środowisku wiejskim realiom.

Jak widać, są to warunki „wielopłaszczyznowe”. Zawsze można orzec, że w pewnych przypadkach może dochodzić do paralelizmu rozwoju znaczeniowego, wynikającego z faktu, że rośliny, ich charakterystyczny wygląd i właściwości, mogą budzić podobne skojarzenia, jednak im więcej wyżej podanych warunków jest spełnianych, tym większe prawdopodobieństwo, że mamy do czynienia z dawną kalką (Waniakowa 2012: 175).

Jak wiadomo, na polskie gwarowe nazwy roślin składają się nazwy odziedziczone (w tym nazwy rodzime, dawne zapożyczenia i dawne kalki), nazwy autentycznie gwarowe, nazwy ogólnopolskie, nowe zapożyczenia i nowe kalki (Waniakowa 2012: 187). W kontekście badań etnolingwistycznych warto zauważyć, że pod względem semantycznym nie sprawiają problemów nazwy autentycznie gwarowe, większość nazw ogólnopolskich i spora część nazw rodzimych. Trudne do zinterpretowania mogą być natomiast zapożyczenia (dawne i nowe) i przede wszystkim kalki (dawne i nowe).

Gdy zatem porównamy efektywność metod oraz wzajemne powiązania etnolingwistyki i etymologii na przykładzie gwarowych nazw roślin, zarysowuje się następująca sytuacja: z jednej strony etnolingwistyka, jako synchroniczna dziedzina językoznawstwa, dobrze radzi sobie z gwarowymi nazwami roślin tylko wtedy, gdy powstały one na rodzimym gruncie gwarowym lub są rodzime. Decyduje tu przejrzystość motywacji nazwy. W pozostałych przypadkach etnolingwista jest zmuszony korzystać z wyników badań etymologicznych. Z drugiej strony należy podkreślić, że etymolog przy rekonstrukcji motywacji semantycznej w wielu przypadkach musi się odnosić do wyników badań etnolingwistycznych, aby następnie właściwie odtworzyć historyczny rozwój znaczeniowy rozpatrywanych form.

Jeśli zestawimy zalety i niedostatki każdej z obu dziedzin, to zauważymy następujące prawidłowości:

(1) Warsztat etymologa umożliwia zrekonstruowanie (odtworzenie) wczesnej (pierwotnej) formy i wczesnego (pierwotnego) znaczenia na podstawie porównań form i znaczeń z wielu języków.

(2) Warsztat etnolingwisty pozwala na wykrycie wszelkich faktycznych motywacji nazwy w danym (ojczystym) języku i jego gwarach.

(3) Etymolog najczęściej nie jest w stanie sprawdzić, jaka faktycznie była motywacja wyrazów w historii i gwarach branych pod uwagę języków, jest więc skazany na tylko w miarę możliwości wiarygodne hipotezy.

(4) Etnolingwista najczęściej nie jest w stanie ustalić wiarygodnej etymologii (w tym historycznej motywacji), ponieważ zwykle opiera się na współczesnych danych z tylko jednego języka.

W konkluzji można stwierdzić, że obie dziedziny powinny żyć w symbiozie i korzystać wzajemnie ze swoich osiągnięć. Tylko wówczas badania nad leksyką mogą objąć pełnię zagadnień. W związku z tym etymolodzy podczas analiz semantycznych korzystają obficie z wyników pracy etnolingwistów. Wyniki te pomagają ustalić historyczną motywację semantyczną badanych wyrazów. Etnolingwiści z kolei, opierając się na ustaleniach etymologów w zakresie pochodzenia słownictwa, docierają do pierwotnych sensów form wyrazowych, które okazują się pomocne przy analizie subiektywnego znaczenia słów.

Literatura

- Ahtarov Boris, (red.), 1939, *Materiali za b'lgarski botaničen' rečnik'*, Sofija.
- Annenkov Nikolaj I., 1878, *Botaničeskij slovar'* [...], Sankt Peterburg.
- Bańkowski ESJP – Andrzej Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. I–II (A–P), Warszawa 2000.
- Bartmiński Jerzy, 2018, *Język w kontekście kultury, czyli co dziś oznacza metafora „europejski dom”?* Z prac na XVI Kongres Słowistów Belgrad, sierpień 2018, Katowice.
- Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska Stanisława, 1998, *Profile a podmiotowa interpretacja świata*, [w:] *Profilowanie w języku i w tekście*, red. Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski, Lublin, s. 211–224.
- Boryś SEJP – Wiesław Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- Buffa Ferdinand, 1972, *Vznik a vývin slovenskej botanickej nomenklatúry. K histórii slovenského odborného slovníka*, Bratislava.
- Czyż Lidia Maria, Wysakowska Beata, 1993, *Ziółolecznictwo regionu rzeszowskiego w badaniach Franciszka Kotuli*, [w:] *Historia leków naturalnych*, t. III: *Ziółoznawstwo w dawnej i współczesnej kulturze Rzeszowszczyzny*, red. Barbara Kuźnicka, Warszawa, s. 83–118.
- Čižmárová Mária, 2008, *Nominačné modely v botanickom názvosloví*, „Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešoviensis”, Monografia 90, Prešov.
- Čouka František, 1929, *Lidové názvy rostlin z Moravy*, „Časopis Vlasteneckého spolku musejního v Olomouci”, ročn. XLI–XLII, s. 122–124.
- Dębowski Przemysław, Waniakowa Jadwiga, 2019, *Semantic motivation of plant names as part of their etymology*, [w:] Alina Villalva, Geoffrey Williams (eds.), *The Landscape of Lexicography*, Lisboa, s. 173–200.
- Dubisz – Stanisław Dubisz, 1977, *Nazwy roślin w gwarach ostródzko-warمیńsko-mazurskich*, *Studia Warmińsko-Mazurskie*, t. 11, red. Mieczysław Szymczak, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- EJO – *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. Kazimierz Polański, Wrocław 1993.
- FF – *Flora i fitonimy na pograniczu polsko-ukraińskim*, red. Feliks Czyżewski, Danuta Urban, Lublin 2006.
- Genaut Helmut, 2005, *Etymologisches Wörterbuch der botanischen Pflanzennamen*, Dritte, vollständig überarbeitete und erweiterte Ausgabe, Hamburg.
- Grzegorzczkova Renata, 1996, *Badania semantyczno-porównawcze w aspekcie diachronicznym*, [w:] *Semantyka a konfrontacja językowa*, red. Violetta Koseska-Toszewa, Danuta Rytel-Kuc, Warszawa, s. 217–226.

- Grzegorzczukowa Renata, 1999, *Pojęcie językowego obrazu świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 39–46.
- Gustawicz Bronisław, 1882, *Podania, przesady, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody, cz. 2: Rośliny*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, t. VI, Kraków, s. 201–321.
- Helwing Prusy – *Prowincjonalne, polskie nazwy roślin XVIII w.*, z *Prus Książęcych głównie z rękopisu Andrzeja Helwinga*, opr. Józef Rostafiński, osobne odbicie z *Rozpraw Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności*, t. XL, Kraków 1904.
- Jakubowicz Mariola, 1998, *Profilowanie w derywacji semantycznej*, [w:] *Profilowanie w języku i w tekście*, red. Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski, Lublin, s. 159–166.
- Jakubowicz Mariola, 1999, *Badania etymologiczne w rekonstrukcji językowego obrazu świata*, [w:] *Przeszłość w językowym obrazie świata*, red. Anna Pajdzińska, Piotr Krzyżanowski, Lublin, s. 117–128.
- Jakubowicz Mariola, 2012a, *Badania etnolingwistyczne a etymologia*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 24, s. 173–181.
- Jakubowicz Mariola, 2012b, *Zasady rekonstrukcji semantyki w pracach etymologicznych*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, seria XII. Językoznawstwo. Prace na XV Międzynarodowy Kongres Slawistów w Mińsku 2013, Warszawa, s. 69–74.
- K – Jan Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków 1900–1911.
- Kart. SGP – kartoteka *Słownika gwar polskich*, opr. przez Pracownię Dialektologii Polskiej (dawniej Zakład Dialektologii Polskiej) Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie.
- Kiselevskij Anatolij I., 1967, *Latino-russko-beloruskij botaničeskij slovar’*, Minsk.
- Knapiusz TPLG – Grzegorz Knapiusz, *Thesaurus polono-latino-graecus in tres tomos divisus*, t. I–III, Cracoviae 1621–1632.
- Kosík Václav, 1941, *Slovník lidových názvů rostlin*, Praha.
- Kurek Halina, 2004, *Językowo-kulturowy obraz wsi podkarpackiej wpisany w nazwy roślin*, [w:] *Studia linguistica Danutae Wesółowska oblata*, red. Halina Kurek, Janina Labocha, Kraków, s. 129–156.
- Machek Václav, 1954, *Česká a slovenská jména rostlin*, Praha.
- Majewski SN – Erazm Majewski, *Słownik nazwisk zoologicznych i botanicznych polskich* [...], t. I–II, Warszawa 1889–1898.
- Makowiecki Stefan, 1936, *Słownik botaniczny łacińsko-maorowski*, Kraków.
- Marzell Heinrich, 2000, *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen*, t. I–V, Lizenzausgabe Parkland Verlag, Fotomechanischer Nachdruck der Erstausgabe 1943–1958, Köln.
- Niewiara Aleksandra, 2001, *Badania etymologii a odtwarzanie językowego obrazu świata*, [w:] *Język a kultura*, t. 13: *Językowy obraz świata i kultura*, red. Anna Dąbrowska, Janusz Anusiewicz, Wrocław, s. 97–105.
- Pastusiak Kazimiera, 2007, *Pogranicze polsko-białorusko-ukraińskie w świetle danych językowych i etnograficznych na podstawie nazw roślin*, Warszawa.
- Pawłowski Eugeniusz, 1974, *Polskie nazwy roślin (Próba klasyfikacji semantycznej)*, [w:] *Studia indoeuropejskie*, red. Jerzy Kuryłowicz, „Prace Komisji Językoznawstwa”, t. 37, Wrocław, s. 163–169.
- Pelcowa Halina, 2001, *Interferencje leksykalne w gwarach Lubelszczyzny*, Lublin.
- Pelcowa NR – Halina Pelcowa, *Nazwy roślin w świadomości językowej ludności wiejskiej*, [w:] *Język a kultura*, t. 16: *Świat roślin w języku i kulturze*, red. Anna Dąbrowska, Irena Kamińska-Szmaj, Wrocław 2001, s. 99–116.

- Popowska-Taborska Hanna, 2012, *Rola etymologii w kształtowaniu językowego obrazu świata*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 24, s. 155–171.
- PZL – Eugeniusz Kuźniewski, Janina Augustyn-Puziewicz, *Przewodnik ziołolecznictwa ludowego*, wyd. II uzup., Warszawa–Wrocław 1986.
- PZZ – Jadwiga Kwaśniewska, Józef Skulimowski, Helena Tumiłowicz, *Poradnik zbieracza ziół*, Warszawa 1956.
- Radyserb-Wjela Jan, [1909], *Serbske rostlinske mjena w dvěmaj džělomaj a sedmjoch stawach po abejcejskim rjedže*. Čestny pomnik za serbskeho přirodospytnika njeboh Michała Rostoka zestałaj njeboh Jan Radyserb-Wjela, zřadował a za čišć přihotował Matej Urban, Budyšin.
- Rystonová Ida, 2007, *Průvodce lidovými názvy rostlin i jiných léčivých přírodnin a jejich produktů*, Praha.
- SGP – *Słownik gwar polskich*, opr. przez Pracownię Dialektologii Polskiej (dawniej Zakład Dialektologii Polskiej) Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie, red. Mieczysław Karaś, Stanisław Urbańczyk, Jerzy Reichan, Joanna Okoniowa, Barbara Grabka, Renata Kucharzyk, Wrocław–Kraków 1977 i n.
- SGRT – Zofia Radwańska-Paryska, *Słownik gwarowy góralskich nazw roślin z Tatr i Podtatrza*, Zakopane 1992.
- Simonović BR – Dragutin Simonović, *Botanički rečnik. Imena biljaka*, Beograd 1959.
- Sławski Franciszek, 1998, *Pięćdziesiąt lat nad etymologią*, „Rocznik Sławistyczny” LI, s. 3–5.
- Spólnik Anna, 1990, *Nazwy polskich roślin do XVIII wieku*, „Prace Komisji Językoznawstwa PAN w Krakowie”, nr 58, Wrocław.
- SSSL – Indeks do *Słownika stereotypów i symboli ludowych*, t. II. *Rośliny* [nieopublikowany wydruk udostępniony mi uprzejmie przez prof. Annę Tyrpę za zgodą prof. Jerzego Bartmińskiego].
- SSStp – *Słownik staropolski*, red. Stanisław Urbańczyk, t. I–XI, Wrocław 1953–2002.
- Stanko Jan, 1472, *Antibolomenum Benedicti Parthi* [rękopis przechowywany w Bibliotece Krakowskiej Kapituły Katedralnej, nr Ms 225].
- SWil – *Słownik języka polskiego*, wyd. Maurycy Orgelbrand, t. I–II, Wilno 1861 (tzw. Słownik wileński).
- Symb. – Józef Rostafiński, *Symbola ad historiam naturalem medii aevi [...]*, t. I–II, Cracoviae MCM [1900].
- Šugar HBI – Ivan Šugar, *Hrvatski biljni imenoslov. Nomenclator botanicus croaticus*, Zagreb MMVIII [2008].
- Šulek Bogoslav, 1879, *Jugoslavenski imenik bilja*, Zagreb.
- Tokarski Ryszard, 1993, *Słownictwo jako interpretacja świata*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2: *Współczesny język polski*, red. Jerzy Bartmiński, Wrocław, s. 335–362.
- Trotz Michał Abraham, 1764, *Nowy dykcjonarz, to jest mownik polsko-niemiecko-francuski [...]*, Leipzig.
- USK – Czesław Robotycki, (red.), *Układ słów kluczowych dla bazy danych o źródłach etnograficznych (kultura ludowa Karpat polskich)*, Kraków 1995.
- Waniakowa Jadwiga, 2012, *Polskie gwarowe nazwy dziko rosnących roślin zielnych na tle słowiańskim. Zagadnienia ogólne*, Kraków.
- Waniakowa Jadwiga, 2015, *Jak badać pochodzenie i historię gwarowych nazw roślin?*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, t. LXXI, s. 289–298.
- Wróbel Henryk, 2004, *Związki staroczesko-staropolskie w terminologii botanicznej*, Kraków [przedruk z: *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Katowicach, Prace Katedry Języka Polskiego II*, Katowice 1962, s. 105–137].

ZDK – *Zielnik dla każdego, czyli opis ziół wykorzystywanych w leczeniu domowym wraz z praktycznym zastosowaniem (napary, wywary i wyciągi zdrowotne)*, zebr. i oprac. Jan Rogala, Robert Maciej, Ożarów Mazowiecki, 2009.

ZL – Artur Dziak, Barbara Kuźnicka, *Zioła lecznicze*, Warszawa, 1960.

Streszczenie: Autorka skupia uwagę na relacjach między etymologią a etnolingwistyką, które uwidoczniają się przy analizie gwarowych nazw roślin, zwłaszcza przy ustalaniu ich pochodzenia. Ostatecznie dochodzi do wniosku, że obie dziedziny powinny pozostawać w symbiozie i wzajemnie korzystać ze swoich osiągnięć. W związku z tym etymolodzy podczas analiz semantycznych mogą korzystać obficie z wyników pracy etnolingwistów. Analizy etnolingwistyczne pomagają etymologom ustalić historyczną motywację semantyczną badanych wyrazów. Etnolingwiści z kolei, opierając się na ustaleniach etymologów, mogą docierać do pierwotnych sensów form wyrazowych, które są pomocne przy analizie subiektywnego znaczenia słów.

Słowa kluczowe: etymologia; etnolingwistyka; motywacja semantyczna; kalki; zapożyczenia